

ELŐSZÓ HELYETT – A RENDSZERVÁLTÁS MINT RENDSZERLEGITIMÁCIÓ?

A kötet keletkezéséről

A kelet-európai rendszerváltás huszadik évfordulója adta az apropót ahhoz, hogy az ELTE BTK Történeti Intézete Doktori Iskolájának Kelet-európai Programja keretében doktoranduszok egy csoportjával nekilássunk egy olyan munkának, amelynek gyakorlatilag nem voltak komoly historiográfiai előzményei. Közelebbi történeti eseménysorról van szó, ráadásul a levéltári források is egy ideig még lassan csordogálnak. Ám a megismerés vágya, amely ilyen döntő fontosságú történelmi fordulat esetében egyébként sem meglepő, főképpen a fiatalokat hajtja előre.

Több mint két éve kezdtük el ez ügyben a közös munkát. A célokat világosan megfogalmaztuk már a kezdet kezdetén: főképpen a létező hazai és nemzetközi történeti irodalomra támaszkodva a rendszerváltás folyamatainak regionális és nemzeti szintű összefüggéseit kívántuk *történeti* módon feltárni, felhasználva a közgazdasági vagy politológiai kutatások érdemleges eredményeit. Természetesen a vizsgálódások és maguk a kötetben publikált tanulmányok nem ölelik fel a rendszerváltás történetének egészét sem regionális, sem pedig tematikai értelemben (míg „kiegészítésképpen” bekapcsoltuk az elemzés tárgykörébe Mongóliát, mivel a mongol rendszerváltásról Magyarországon kevés ismeret halmozódott fel). A kötetben a vizsgálódások három alapvető iránya körvonalazódik: 1/ az egyes országok konkrét, specifikus eseményeinek bemutatása, ami felkínálja az összehasonlító vizsgálatok lehetőségét, 2/ tematikailag a kötet számos írása a rendszerváltás egyik legsajátabb fejleményével, a nacionalista-etnikai felbuzdulással és annak a rendszerváltásban játszott szerepével foglalkozik (a nacionalizmus, a nemzeti kérdés problémakörének vizsgálata egyébként is fontos része tanszékünk több évti-

zedes kutatói hagyományának).¹ Végül néhány tanulmány magának az összefolyamatnak az értelmezésével, a rendszerváltás nemzetközi hátterével és feltételrendszerével foglalkozik.

Persze minden kezdet nehéz. Nem véletlen, hogy a közös kutatás, gondolkodás és tanulás azzal az alapvető módszertani tanulsággal zárult, hogy e történeti folyamat feltárása során mindenekelőtt meg kellene szabadulnunk a „politika” által ránk „kényszerített” terminológiai és tematikai kényszerzubonytól. Mint a kelet-európai doktori program vezetője, örömmel konstatáltam, hogy a közös munkába jelenlegi doktoranduszhallgatóim mellett egy-két korábban végzett tanítványom, fiatal kutató és tanszékünk egy-két oktatója is bekapcsolódott. A szemináriumokon résztvevő tucatnyi hallgató – noha az elméleti és analitikai tudás, illetve a kritikai gondolkodás tekintetében különböző képességekkel és szakmai felkészültséggel rendelkezett – a közös munka keretében igen komoly szakmai érdeklődésről és az egymástól való tanulás igényéről tett tanúbizonyságot, ami intellektuális sokszínűséggel párosult. Doktoranduszaink az „együttgondolkodásban” jól kiegészítették egymást, és az intenzív eszmecsere eredményeképpen szellemi önállóságuk kitelebélyesedett. Az együttműködés és együttgondolkodás során hálás lehettem hallgatóimnak, mert magam is tanultam kérdésfelvetéseikből, csiszolhattam saját álláspontomat.

Ennyi érdeklődő hallgató (akik emellett saját doktori disszertációjukat írják!) egyetemes történeti doktori program keretében bizony csak ritkán verbuválódik össze kutatói csapattá. E „ritkaság” részben összefügg a hazai egyetemes történeti kutatás nem vonzó, sőt sanyarú sorsával, amelynek okai sok évtizedre nyúlnak vissza, de összefügg azzal is, hogy idegen nyelv ismerete nélkül itt az ember semmire sem jut. A több nyelv ismeretének köszönhetően a kutatómunka résztvevői külföldi, többek között egy londoni konferencián is sikeresen mérették meg magukat, amit egy angol nyelvű kötetben is demonstráltak. Különösen az keltett figyelmet, hogy a rendszerváltás – számos, meghatározó közös vonása ellenére vagy amellett – alrégióként és a nemzeti fejlődés szerint is a maga sokszínűségével tűnt ki.

Fontos tapasztalat volt számunkra, hogy az ELTE doktoranduszai külön törekedtek arra, hogy a *részkérdések* történeti vizsgálatát összefüggésbe hozzák

¹ Lásd ezzel kapcsolatban a *Kelet-Európai Tanulmányok* című kiadványunk 4. kötetében: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk.: JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás. Budapest, L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009.

az *egésszel*; vagyis, hogy a történeti összefüggések regionális vagy világrendszerbeli hálójának tükrében mutassák be a részkérdéseket, az összetartozó egyes elemeket. Persze ez sem sikerülhetett azonos színvonalon és következetességgel, éppen úgy nem, mint ahogyan természetesen egyenlőtlenül megy végbe a hivatalos, mainstream legitimációs ideológiától, illetve annak terminológiájától való elszakadás is, a tudomány saját fogalomrendszerének megszilárdulása. Ám a hallgatók pontosan értették, hogy a rendszerváltás története egyelőre még közvetlenül magának a legitimációs ideológiának az eszköze, ami a történész feladatát nagyban megnehezíti, de egyúttal izgalmassá is teszi. Végül úgy ajánlom az Olvasó figyelmébe e kötetet, mint egy szárnyait bontogató történészgeneráció első bemutatkozását és egyben egy ambiciózus intellektuális kísérletet, hiszen mind a választott témakör (jelenkortörténet), mind a kutatói tapasztalatok és lehetőségek meghatározták a horizontot, amennyiben, mint fentebb hangsúlyoztam, a hagyományos források még egy ideig csak szűkös mértékben állnak rendelkezésre.

Mintegy bevezetőként a címben foglalt problémakörhöz éppen csak annyiban szólnék hozzá, hogy jelezzem a törekvést a fentebb vázoltak szellemében. A hivatalos vagy hivataloskodó ünnepi megközelítések csak a „szépre emlékezvén” a rendszerváltást döntően a „forradalmi narratíva” keretei között jelenítik meg és értelmezik, miközben az ünnepi gyakorlat kísértetiesen emlékeztet a régi, rutinná vált államszocialista ünnepek hagyományára. Ám a fiatal generáció, amely már nem volt a rendszerváltás személyes résztvevője, átélője, talán elfogulatlanabbul, kevésbé előítéletesen viszonyul a témakörhöz. Többek között ezért érdemes feltenni a kérdést: egyáltalán, hogyan is értelmezzük a rendszerváltást?

A forradalom-narratíva ellentmondásai

Kelet-Európában (persze nemcsak ott!) húsz év múltán még mindig a politika uralja a rendszerváltás (rendszerváltozás) témakörét a társadalomtudományok szinte minden ágában.² A huszadik évfordulón mindenütt a helyi hatalmi

² A rendszerváltás értelmezésével kapcsolatos vitapontok szinte egyidősek magával a rendszerváltással, lásd ennek megjelenését: ANDOR Laszlo: Capitalism in Eastern Europe. In: *Links. International Journal of Socialist Renewal* (1995) No. 4., 54–62.; KRAUSZ Tamas: The East European Change of Regimes. From History to Theory. In: Uo. 63–69.

elitek kritikátlan önünneplése zajlik (talán már be is fejeződött, mire e sorok napvilágra kerülnek). A legfeltűnőbb tapasztalat, hogy a rendszerváltás folyamata dehistorizálódik, kilúgozódnak belőle az ellentmondások, a fejlemények politikai oldala és politikai következményei elhomályosítják a szociális és gazdasági aspektusokat. Megmagyarázatlanok maradtak a rendszerváltás legalapvetőbb következményei (újszegénység, kulturális depriváció, újfasizmus jelensége stb.), amelyek előbb a régi rendszer számlájára íródtak, majd amikor ez nyilvánvalóan tarthatatlanná vált, csupán szűk szakmai kérdésekként tűntek föl a „szakszerű” politológia egén, mintha e létproblémák nem a rendszerváltás legmélyebb „értelméhez” tartoznának, mintha csak természeti katasztrófáról volna szó, mintha személyes vagy szubjektív mulasztásokon múlt volna a dolog. A „jó” rendszerváltás és a „rossz” következmények dichotómiája a Nagy Rendszerváltók legkedveltebb paradoxona, hősi mítoszaik forrása.

Legalább húsz éve nyilvánvaló, hogy az államszocializmus bukása alapján a közösségi társadalom, a tulajdonképpen szocializmus megvalósíthatatlansága miatt következett be; a bürokrácia eltorlaszolta az utat a tulajdonképpen szocializmus felé vezető átmenet (az állami tulajdon és az államhatalmi feladatok társadalmasítása, munkásönszerveződés stb.) előtt.³ Máshonnan tekintve, a bukás a belső gazdasági és társadalmi ellentmondásokban, irányítási válságjelenségekben, a Nyugattal való gazdasági, technikai-technológiai és katonai versengés elvesztésében keresendő, vagyis a külső feltételrendszer átalakulása az 1970-es évektől („globalizáció”) alapján „belejátszott” a rendszerváltás kibomlásába. Mindennek ellenére a kelet-európai rendszerváltás nem szervezett tömegmozgalmak eredménye volt. Nem mellékes tény, amit az uralkodó legitimációs ideológia szisztematikusan figyelmen kívül hagy: sehol *nem volt olyan forradalmi tömegmozgalom*, népi követelés, hogy állítsák vissza a tőkés magántulajdon uralmát, állítsák vissza a kapitalizmust, legyen az állami tulajdon a társadalom egy szűk rétegéé, egy új uralkodó osztályé. Igaz, a munkásönszerveződés eszméjére, az állami tulajdon társadalmasítására sem szövetkezett valamelyest is tömeges és tudatos

³ Ez a felismerés, vagyis a „szocializmus megvalósíthatatlansága” Magyarországon már 1984-ben kimondható volt részben még a korszak legitimációs keretei között. Ezzel kapcsolatban lásd: TŰTŐ László–KRAUSZ Tamás: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. *Társadalmi Szemle* (1984) 7–8., 108.

társadalmi mozgalom, talán egyetlen kivétel maradt a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján a lengyel Szolidaritás „munkásönigazgatói” szárnya.⁴

Továbbá, de az előbbi ténnyel összefüggésben a forradalomról való „legitimációs” mítosz nem kényszerít annak felismerésére sem, hogy a rendszerváltás keretében a „polgári” politikai hatalomváltás még a *polgári demokrácia játékszabályait tekintve sem legitim módon* történt, s akkor még nem említettük a társadalmi méretű legitimáció hiányát mint alapvető problematikát, amely mindenekelőtt a tulajdonváltás, a privatizáció széles körű, társadalmi méretű elutasításában fejeződik ki mind a mai napig. Még a cseh „bársonyos forradalom” vagy a berlini fal ledöntése Kelet-Németországban sem involvált olyan tömegmozgalmakat, amelyek a tőkés rendszer visszaállítását szorgalmazták volna. Másfelől viszont éppen ezekben az országokban, ahol jelentősebb tömegmegmozdulások voltak, ismét aláhúzzuk, nem álltak készen – számos ok mellett a bukott rendszer paternalista hagyományai miatt – alulról szervezett népi intézmények, amelyek kezükbe vehették volna az események irányítását. Ehelyett ideológiák keletkeztek a *civil társadalom* születéséről, virágzásáról és funkciójáról, miközben a létrejött civil szervezeteket, amelyek – elvben – az államtól és a tőkéktől vettek volna át hatalmi és tulajdonosi funkciókat, szisztematikusan szétverték.⁵ A felülről szervezettség – különböző formákban – mindenütt az elitek kezében tartotta a folyamatok irányítását, klasszikus módon Németországban, ahol a polgári Németország egyszerűen elnyelte Kelet-Németországot. A tiltakozó, a régi hatalmat ledönteni akaró tömegek

⁴ Már csak azért is el kell vágni mindenfajta apologetika elől az utat, hogy ne maradjon homályban a tény: a rendszerváltás folyamatában minden új nagyobb párt az egész régióra jellemző módon – kivéve talán Lengyelországot – a régi állampártok köpönyegéből bújt elő, sőt maga a régi rendszer teremtette meg a történelmi talajt a rendszerváltás számára. Mi sem példázza jobban ezt a szituációt, minthogy a régi államszocializmus és az uralmon lévő paternalista párt apparátusai módszeresen „leszoktatták” a társadalmi bázisként hivatkozott munkássztyált az önálló cselekvésről és a társadalmi önvédelemről.

⁵ Lásd a magyarországi tapasztalatokról SZALAI Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. Budapest, T-Twins, 1994. Egy fiatal kutató, HUSZÁR Ákos érdekes könyvet írt a civil társadalom elméleteinek rekonstrukciójáról, lásd: *A kritikai elmélet rekonstrukciója*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 153–159.), de üöm az örömben, hogy a rendszerváltás periódusát vizsgálva elhiszi a mainstream ideológusoknak, hogy a civil szervezetek kvázi maguktól váltak a politikai társadalom részévé, noha a dolog valójában fordítva történt, a politika elvette a civil szervezetektől a levegőt, „gleichstaltolta” őket, vagyis a könyvben az ok felcserélődik az okozattal.

is a „nemzeti függetlenség” zászlaja alatt gyülekeztek, klasszikus formában a balti államokban és Ukrajnában, de Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is.⁶ A tulajdonáthelyezés, a tulajdonviszonyok radikális átalakítása elkerülhetetlenül átrajzolta a kelet-európai nemzetállamok korábbi térképét is a helyi hatalmi elitek gazdasági érdekeinek és politikai-hatalmi osztozkodásának logikája mentén. Az etnikai zászló a helyi uralkodó csoportok kezében lényegében arra szolgált, hogy a konkurensok számát csökkentse, kirekessze a „más etnikumúakat”, és kijelölje annak a területnek a határait, amelyekre hatalmukat kiterjeszteni kívánták. Miközben a helyi hatalmi csoportosulások viszonylag önálló szerepet játszottak az új államok létrehozásában, hiba lenne megfeledkezni arról, hogy a centrumországok a rendszerváltó országok európai integrációja során egymással „versenyeztették” az „Európába” igyekvő államokat. Ennek folyamán a széteső, gyenge kis államocskák – belefeledkezve „történelmi ellentéteik” végre szabad kiélésébe – saját magukat hozták hátrányos helyzetbe egy kapitalista versenyfutás keretei között. Még az európai uniós csatlakozási tárgyalásokon is erősebb tárgyaló partnerek lehettek volna, ha a nemzeti torzsalkodások helyett legalább alrégióként összefogtak volna, de ez még az ún. visegrádiaknak sem sikerült. Ugyanis a hatalmi eliteket jobban érdekelte saját helyi privilegizált tulajdonosi és társadalmi státuszuk, presztízsük, mint országaik jobb érdekérvényesítő pozíciója az Európai Unióban. A *nemzeti eszme*, a múlt legmélyebb bugyraiból feltámadó *etnikai gondolkodás* elterjesztése, a „marxizmus-leninizmus” helyét elfoglaló új legitimációs ideológia az elitek számára a társadalmi bázis megszervezésének fontos eszköze lett.

Ugyanakkor emlékeztetni kell arra is, hogy a „félperifériás” hagyományoknak megfelelően a régi állami „szocialista tulajdon” kisajátításának folyamatában Kelet-Európában mindenütt meghatározó szerepet játszottak az újjászervezett nemzetállamok, amelyek az államszocializmus időszakában megszilárdult föderációs államképződmények és szövetségi (gazdasági és politikai) struktúrák szétverésén, az „etnikai elkülönülésen” alapultak. Ezek az új álla-

⁶ A rendszerváltás folyamatában az „etnikai összefüggés” a térség szinte egészét áthatotta, lásd Zahorán Csaba tanulmányát, amely a romániai átalakulás székelyföldi epizódjában tárja föl az etnikai elemet: Rendszerváltás a Székelyföldön. Bartha Eszter a magyarországi folyamatokkal kapcsolatban utal erre az „etnikai dimenzióra” a munkásság gondolkodásában is: „Jó változást nem látok, csak rosszat”. Osztály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon. In: JUHÁSZ–KRAUSZ, i. m. 2009, 153–169.

mok voltak az alkalmas eszközei annak, hogy a helyi és globális tőke megszervezze a helyi társadalmak fölötti ellenőrzést. Másképpen fogalmazva, az új állami struktúrák létrehozásában nemcsak az állami tulajdon, az államadósságok, az állami vagyon felosztása tükröződött vissza, noha az volt a lényeg, hanem új hatalmi, gazdasági és politikai struktúrák alakultak ki, azaz egy új osztálytársadalom épült ki. E folyamat részeként érthető meg, hogy mind a mai napig a nemzetiségi ellentétek tudatos kiélezése és felhasználása a lakosság mobilizálásában – a rendszerváltás elidegeníthetetlen sajátossága. Ennek látszólagos ellentétéként – valójában meghosszabbításaként! – a globális tőkeuralom igényeinek megfelelően a régió döntő részében a nemzet, pontosabban a *nemzetállam*, gazdasági értelemben lényegében megszűnt. A nemzet csak mint kulturális és politikai entitás él tovább.

A rendszerváltást forradalomként, „felszabadulásként” magyarázó paradigma figyelmen kívül hagyja, amit még az első politikailag szabad választásokon hatalomra került magyar miniszterelnök is megértett, aki azt üzenté – igazán kevés legendás megfogalmazás fűződik a nevéhez – az elégedetlenségnek, azoknak a „rendszerváltóknak”, akik kisemmizettnek érezték magukat, hogy „tetszettek volna forradalmat csinálni”. Vagyis forradalom az lett volna – végül is Antall József történész volt, tudta vagy emlékezett rá –, ha az alul levők, illetve az alsó osztályok gazdasági és politikai szervezetei ragadják magukhoz a gazdasági és politikai folyamatok irányítását, maguk akarnak „a nemzet vezető osztályává” válni. Vagyis ha forradalomról van szó, nem marad a történelmi folyamat irányítása a régi uralkodó osztályok és hatalmi éltek egymással folytatott harcainak keretein belül.

1989 „*felülről szervezettsége*” mint mélyen fekvő kelet-európai regionális sajátosság a legtisztábban az orosz-ukrán-belorusz fejlődésben nyilvánult meg. Oroszországban például a rendszerváltást ellenőrző elnöki hatalom nyilvánította ki magáról, hogy maga képviseli még a törvényes parlamenttel szemben is a gazdasági és politikai hatalom újrafelosztásának végső rendjét, maga képezi a hatalomfelosztás végső forrását.⁷ E régióban a civil társadalom a pe-

⁷ Emlékeztet, hogy az orosz elnöki végrehajtó hatalom ukrainai és belorussziai vezetőikkel számolta fel a Szovjetuniót egy 1991. márciusi érvényes népszavazás ellenére, majd Moszkvában 1993 októberének véres napjaiban fegyveresen zúzta szét a legitim törvényhozói hatalmat, amely nem volt hajlandó megszavazni a nyugati pénzszervezetek és hatalmi központok által is támogatott költségvetést. Lásd erről *Jelcin és a jelcinizmus*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Ruszisztikai Intézet, 1993.

resztrojka időszakával ellentétben tulajdonképpen visszafejlődött, végképpen a politikai hatalom martalékává, az államhatalom függvényévé vált. Ennek megfelelően – és talán ezért is teljesen békés úton – Lengyelországban és Magyarországon egy senki által meg nem választott „nemzeti kerekasztal” jelölte ki a hatalmi osztozkodás kereteit már a kezdet kezdetén. S e régióban éppen a rendszerváltás politikai folyamatában maga a felülről konstituálódott hatalom hozta létre az új pártokat, amelyek azután lebonyolították a gazdasági és politikai hatalom felosztását az elitek között a társadalom feje fölött. Mind-ezen fejlemények sajátosságai a kelet-európai alrégiók szerint persze különbözők voltak, de általánosan is igaz, hogy az alapvető hatalmi érdekharcolat a régi nomenklatúrán és az új eliteken belül játszották le, még hozzá anélkül, hogy a népi öntevékenység szervezetei beleszólást kaptak volna a folyamatok irányításába (nemhogy eldöntésébe, amiről korábban a liberális értelmiségiek oly sokat fantáziáltak). Sőt, ahol ilyen, valóban forradalmi tömegszervezetek (munkástanácsok, munkásszervezetek, sztrájkbizottságok, vállalati tanácsok, szakszervezetek stb.) csírái létrejöttek, mint Oroszországban vagy Lengyelországban (Magyarországon a „tulajdonosi munkástanácsokról” már volt szó), mind vereséget szenvedtek.

A későbbi években ezekről az útkeresésekről már szó sem esett, sőt a rendszerváltás huszadik évfordulóján a pártok által szervezett hivatalos megemlékezéseken a valódi történetből szinte semmi sem maradt néhány mitikus, „drótvágós” képsoron kívül. A berendezkedő hatalmi elit liberális és ún. szociálliberális szárnya egy olyan alternatívát állított fel Magyarországon is, amely lezárt minden eredeti útkeresést, és kizárólag saját hatalmi pozícióját és presztízsét szolgálta. Ennek megfelelően alakította a múltat, mintha csak egyetlen alternatíva létezett volna: vagyis a rendies, álromantikus konzervatív-tekin-télyuralmi (eleinte „kommunista”) visszarendeződéssel szemben csak a „modernizációt”, a „Nyugat utolérését” a neoliberais projekt alapján lehet (és persze kell is) választani. Ezt a tézist historizálendő mindenfajta közösségi útkeresést elutasítottak, beleértve a Szolidaritás lengyel szakszervezet ilyen irányú próbálkozásait csakúgy, mint a magyarországi 1989–90-es tulajdonosi munkástanácsok kísérleteit is. *Tertium non datur*. Így ment át a liberális legitimációs ideológia, illetve apologetika történelemhamisításba. A *tertium datur* nemcsak a tankönyvekben nem szerepel, hanem a mainstream tudományos diskurzusokból is kimarad...

Természetesen a régi rendszerben megformálódott értelmiségi ellenzéki csoportok leginkább Lengyelországban befolyásolták, radikalizálták az átalakulást, de Lengyelországot és talán Csehországot kivéve sehol sem ők voltak a rendszerváltás valódi demiurgoszai, hanem a nomenklatura azon csoportosulásai, amelyek felismerték, hogy társadalmi státuszukat csak a nyugati centrumhatalmak vezető csoportosulásainak támogatásával tarthatják fenn. Nem véletlen, hogy Wałęsa maga is a munkásönigazgatásnál kezdte, és mint a régi ellenzék számos képviselője, a polgári irányú rendszerváltás vezető figurájaként fejezte be aktív politikai pályafutását. Analóg folyamatok játszódtak le kisebb kilengéssel Magyarországon is, ahol a Kádár-rendszer egy másfajta történelmi háttérrel reprezentált, mint a Gierek–Jaruzelski rezsim.

Alapjában egész Kelet-Európában az ellenzék fő erői baloldaltól, szocialista oldalról támadták kezdetben a fennálló rendszert. Nemcsak a '68-as Lukácsról van szó, hanem arról a jelenségről, amit Heller Ágnes és Fehér Ferenc, Bencze György és Kis János képviseltek még az 1980-as évek elején is: nem az a baj a Szovjetunióval, hogy túl sok benne a szocializmus, hanem az, hogy túl kevés.⁸ Ennek megfelelően a Szovjetunióban és Magyarországon, Lengyelországban és Jugoszláviában a liberális és nacionalista ellenzéki csoportok – eredetileg az ellenzéki marxistákkal rokonságban – az állami tulajdon *társadalmi-közösségi átalakításának, ellenőrzésének* valamely elképzelését védelmezték.⁹ Magyarországon olyan későbbi liberálisok, mint Lengyel László,

⁸ Lásd erről: KRAUSZ Tamás: A szocializmus-vita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus. Értelmezések-viták-tanulságok*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004, 122–144.

⁹ Ezt demonstrálandó jegyzem meg, hogy Szalai Erzsébet és jelen sorok írója – nem teljesen azonos érveléssel és politikai pozícióval – de a többszektorú vegyes gazdaság lehetőségének álláspontját képviselte. A nemzeti kerekasztal-tárgyalások tulajdonreform-bizottságában az SZDSZ és a Fidesz képviselőin kívül minden delegált (MDF, Néppárt, kereszténydemokraták, Liga /ezt képviselte Szalai/) vegyes tulajdont javasolt, amelybe valamely fokon beletartozott a dolgozói tulajdonlás is. Jómagam az MSZP első kongresszusán a privatizáció helyett eleve a többszektorú gazdálkodás lehetőségére hívtam fel a figyelmet, amelyben a közösségi-szövetkezeti szektor önálló létezése volt a kulcselem. Mindez olyannyira benne volt a „levegőben”, hogy az 1989-es alkotmánymódosítás során a nemzeti kerekasztal harmadik oldalának javaslatára – a Baloldali Alternatíva Egyesülés kezdeményezésére (e civil szervezet egyik alapító tagja voltam) – bekerült az alkotmányba is a közösségi tulajdon lehetősége, mígnem a választások után győztes erő óriási parlamenti többséggel kidobatta a közösségi tulajdon le-

Bokros Lajos vagy Sós Károly Attila a közösségi csoporttulajdon álláspontját képviselték. Majd csak a hatalommegszerzés folyamatában (1985–1990) tértek meg ezen értelmiségi csoportosulások a hatalom lágy ölére, az állami tulajdon üzleti vagy „ajándékozási” kisajátításának nemzetközileg ajánlott, „realista” politikájához. Némileg leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: megértették, hogy a társadalmasítás egész elképzelése nem élvezi nyugati támogatóik bizalmát. Vagyis még a rendszerváltás előtt elfordultak egy forradalmi állásponttól, és áttértek egy, a tőkés világrendbe visszaintegrálódó gazdaság- és politikafelfogáshoz.

A rendszerváltásnak mint forradalomnak az interpretációja eredendően tulajdonképpen Mihail Szergejevics Gorbacsov szellemi leleménye volt, aki a *peresztrojkát* kezdetben Jelcinnel és társaival együtt – nézetkülönbségeik ellenére – a szocializmus *forradalmi* megújításaként propagálta, olyannyira, hogy még Lenin tézisé, a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót is kiadta. Ám mielőtt valóban forradalmi átalakulás mehetett volna végbe, a „forradalom” értelmezése – politikájának és általában a tömegmozgalmaktól való elfordulásának megfelelően – 1989-től alapvető funkcióváltáson ment keresztül. Paradox módon, amikor a forradalom, a szocializmus új formájának lehetősége lekerül a napirendről, akkor kezdődik az egész átalakulás „általános” forradalommá avatása. Fő figurává a Lenint korábban gyakran idézgető Jelcin lépett elő, ő lett a demokrácia, és – mint hamarosan kiderült – a kapitalizmus korlátozatlan visszaállításának legfőbb prófétája. Azután a régi államszocializmus gyors szétzúzása, „a piacgazdaság bevezetése 500 nap alatt”¹⁰ egyenesen a sztálini „nagy ugrás” képzetét keltette, amely négy évig tartott (1929–33). Igaz, az átalakításnak akkor nem szabtak konkrét határt. Ezután következett Oroszországban a szintén senki által meg nem szavazott ún. *sokkterápia* alkalmazása, amely a rendszerváltás szociális következményeit még inkább

---

hetőségét is az alkotmányból, Németh Miklós támogatásával. Vö.: SZALAI Erzsébet: *Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk, 1982–1993*. Budapest, Századvég Kiadó, 2000, 145–165.; KRAUSZ Tamás: Kongresszusi beszéd–az MSZMP utolsó (XIV.) és az MSZP alakuló kongresszusán. *Eszmélet* (2009.) 81. sz., 7–9.

¹⁰ Lásd Satalin programját és az átalakulásról szóló tanulmányomat in: *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–SZ. BÍRÓ Zoltán. Budapest, Ruszisztikai Intézet, 2003, 52–102., 123–196.

egy katasztrófatörténet irányába vezette. Vagyis a gyors és tömeges privatizálás, az „árliberalizálás”, azaz a radikális infláció hirtelen csapásként együtt járt a tíz- és tízmilliókat érintő munkanélküliséggel, az egészségügyi ellátás összeomlásával, a mélyszegénység elterjedésével, milliók idő előtti halálával. Húsz évvel később mindez még sokkal világosabban látszik.¹¹

Hogy a kelet-európai rendszerváltás forradalmi átalakulás, azaz egy magasabb rendű fejlődésbe való átmenet volt, azt először filozófiai-elméleti síkon Jürgen Habermas fejtette ki, amikor kelet-európai „korrekciós”, „kiigazító forradalmakról”, „utolérő forradalmakról” elmélkedett a *New Left Review* hasábjain 1990-ben.¹² Az *utolérés* mint politikai törekvés és ideológia eredendően a 19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmak, majd Sztálin közvetítésével Gorbacsovig az államszocialista elitek meggyőződése is volt, de ez a gondolkör azóta sem épül összefüggő gazdasági és társadalomelméletre, noha tu-

¹¹ A sokkterápia atyja, Jeffrey Sachs még a rendszerváltás huszadik évében is kénytelen mulatságosan abszurd érveket felhozni a pusztító politika védelmében, amivel felelősségét kívánja eljelentékteleníteni az átlagéletkor rendkívüli csökkenéséért az 1990-es évek első felében. A magyar fejleményeket illusztrálандó néhány adatot lásd: BENYIK Mátyás: *Társadalmi figyelő Magyarország 2008. évi jelentése*. Attac Magyarország, http://attac.zpok.hu/IMG/TA_RSADALMI_FIGYELA_MAGYARORSZA_G_2008.doc (2010-04-26). „A magyarok többségének a piaccgazdaság munkanélküliséget, kényszernyugdíjazást és a biztos megélhetés elvesztését jelentette. Hozzávetőleg 1,5 millióan kerültek ki a munka világából, és a munkanélküliség a szegénység alapvető oka. A rendszerváltással egyidejűleg a lakosság 60%-a került előnytelenebb helyzetbe, mint korábban volt. A leginkább érintett csoportok: a szakképzetlenek, a kistelepülésen élők, a sokgyermekes családok és a cigányok. Mindezek mellett a lakosság többségének súlyos életszínvonal-romlása miatt a gazdasági átalakulás negatív hatásait leginkább elszenvedő kisebbségek, különösen a romák váltak bűnbakká... Magyarországon a teljes foglalkoztatási ráta alacsony (2007-ben 56,7%), és a munkanélküliség is növekszik (2008 januárjában több mint 8% volt, ma már több mint 10%. [Megjegyzés tőlem – KT.]). A romák körében a munkanélküliségi ráta sokkal magasabb. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 90–100% közötti arányt említ a leszakadó régiókban. A cigány férfiakhoz és a lakosság többségéhez képest a cigány nők munkanélküliségi rátája különösen magas. 1993 óta a roma nők foglalkoztatottsági aránya nem haladta meg a 15%-ot. A legutóbbi statisztikai adatok további csökkenést mutatnak, amelynek okai a nyugdíjrendszer kedvezőtlen változásaiban és a közsférában való alacsony foglalkoztatottságukban keresendők. (KSH (2008) Foglalkoztatás és munkanélküliség 2007. november–2008. január. Gyorsjelentés 39. szám, Budapest.)

¹² HABERMAS, Jürgen: What does Socialism mean today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review* (1990) nr 4.

lajdonképpen a rendszerváltó elitek „hivatalos” legitimációs doktrínája maradt egy liberális (vagy nacionalista) értékrend körítésével mind a mai napig.¹³ A német filozófus tulajdonképpen újfogalmazta a rendszerváltozás folyamatában a régi „szocialista álmot”, melyet még Sztálin hirdetett meg 1930-ban, a Nyugat „valódi” utolérésének lehetőségét illetően. Ám az elmúlt húsz évben valami egészen mást történt, e két évtized mást bizonyított.¹⁴ Ez a forradalomértelmezés – kicsit emlékeztetve Fukuyamának a történelem végéről szóló földhözragadt hipotézisére – abban állt, hogy az *utolérést* a centrumkapitalizmus „értékrendjéhez” kötötte, úgy vélte, mint akkoriban az egyszerű állampolgárok milliói Kelet-Európában, hogy a „szocialista fogyasztói társadalom” korlátainak ledöntése után nyugati színvonalú és szerkezetű fogyasztói társadalom köszönt be a régióba. A habermasi „korrekciós”, „utolérő” gondolatot az 1989-es események sodrában a mindennapi emberek úgy fogalmazták meg, hogy Magyarország (bármely kelet-európai országgal behelyettesíthető) most utol fogja érni Ausztriát, Japánt vagy Finnországot, sokan Svájcot emlegették, ami attól függött, hogy a média legutolsó agymosásában éppen mely országot preferálta „modellként”. A „felzárkózó forradalom” gondolata és elmélete, amely tehát a rendszerváltás politikai-társadalmi feltétele

¹³ Megjegyzendő, hogy mind a kelet-európai szociál-liberális kormányzás, mind a nacionalista-konzervatív politikai uralom a szabad piaccal összefüggő ún. globális értékekre összpontosít. A különbség legfeljebb az, hogy a nacionalista-konzervatív kormányzás idején a „nemzeti értékekre” és a tekintélyelvű irányításra helyeződik át a hangsúly, és „szerveesebben” viszonyulnak a rendszer rasszista és szélsőjobbaldali kinövéséhez, de mindkét irányzat végső soron az *utolérés, a felzárkózás, a „Nyugat értékeinek”* keretei között marad. A neoliberais-neokonzervatív gondolkodásmódot nem befolyásolja, hogy ma Kelet „lemaradása” a Nyugathoz képest mind szociális, mind gazdasági téren, az egy főre eső kibocsátás terén is nagyobb, mint három évtizeddel ezelőtt. Az impresszív technikai felzárkózás mindezen körülményeken csak keveset módosít, főképpen, ha figyelembe vesszük, hogy ez utóbbi szerves kapcsolatban áll a korábbi ipari szerkezet és munkaszervezet szétzúzásával, a tömeges munkanélküliség megjelenésével és a gazdasági-pénzügyi válságok ismétlődésével.

¹⁴ Még a Magyarországon felhalmozódott szellemi tapasztalatok tükrében is szélesen dokumentálható, hogy kezdettől világos volt, miféle fejlődés következik szerte a régióban 1989 után. Lásd dokumentációként: TüTŐ László: Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban I. *Eszmélet* (2009) 83. sz., 5–32., illetve: KRAUSZ Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér, 1994.

és tartalma lett volna, nem vált valósággá, nem is válhatott azzá.¹⁵ A megvalósult rendszerváltás a világgazdasági rendszerbe való „tipikus” kelet-európai „félperifériás” beilleszkedés része és megnyilvánulása volt, amelyben éppen *séggel nem az utolérő* fejlődés öltött testet.

A végkonklúzió

A politika és az őt szolgáló mainstream irodalom a rendszerváltás magyarázatából szisztematikusan kiszorította a politikai és szociális-gazdasági folyamatok belső összefüggését, noha kezdetben ezt nem hallgathatták el: ezeket az ellentmondásokat fatális, szinte a természeti törvényszerűség, a „szabadság ára” megnyilvánulásaként tekintették.

Például Jegor Gajdar, Jelcin „rendszerváltó demokrata” miniszterelnöke minderről őszintén meg is nyilatkozott – ellentétben más kelet-európai politikusokkal. Az történt, hogy kezdetben – még jól emlékezünk – a pénzügyi forrásokat ellenőrző új politikai uralkodó csoportok saját politikai pozícióik megszilárdítására használták az állami források egy jelentős részét, majd később fordult a kocka, és a magántulajdonossá vált csoportok vették kézbe a politikai erők finanszírozását szerte Kelet-Európában. Oroszországban és más szovjet utódállamokban, ahol erős elnöki, végrehajtó hatalmak szilárdultak meg, intenzívebben tudtak hatni ezekre a pénzügyi-gazdasági csoportosulásokra, amennyiben hazai kézben maradtak ezek a források. De egy vagy más formában az állami tulajdon magánkisajátítása mindenütt végbement, sőt az egész „forradalomnak” az igazi társadalmi bázisát éppen ez az új tulajdonos osztály és az általuk fizetett rétegek képezték. Jegor Gajdar pontosan fogalmazott, hogy ha a nomenklatura számára a piacgazdasághoz vezető út nem dollárokkal lett volna kikövezve, sohasem adták volna fejüket a kapitalista piacgazdaság bevezetésére. Ily módon lett az 1990-es évek elején az egész régióban a társadalmi-gazdasági rendszer átalakításának szerves része a tulajdonnal való manipuláció, így tett szert bizonyos társadalmi támogatottságra,

¹⁵ Nagyon korán felfigyelt a hazai kritikai gondolkodás az „utolérés” manipulatív gondolati-elméleti jellegére, lásd e problematikáról ZIMMERMANN, Susan: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 40–69.

és így vált az új rezsim új tulajdonos uralkodó osztályának „szülőanyjává” a korrupció.¹⁶

Ez volt hát a rendszerváltás legbenső lényege. Nyilvánvalóan lelepleződik itt a mainstream magyarázó elméletek bárgyúsága, miszerint a régióban egyszerre zajlott le egy „felszabadító politikai forradalom” és egy „igazságtalan gazdasági átalakulás”. Még rosszabb az a paradigma, amely a gazdasági átalakulást is ünnepi hangulatban festi le, és annak jól ismert katasztrofális társadalmi-kulturális következményeit egyszerűen a „forradalom árának” deklarálja.

A mi feladatunk nem lehet más, mint a folyamat minél teljesebb rekonstrukciója, a történeti nézőpont helyreállítása minél gazdagabb tényanyag alapján.

¹⁶ Vö.: GLINKINA, Szvetlana P.: *Fenomen korrupcii: tyeorija i roszszijszkaja praktyika*. (kézirat), 27.; SZALAI Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula, 2001.